

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبان ها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان

عملکرد سیاسی-اقتصادی والیان اموی در مصر و پیامدهای آن

استاد راهنما

دکتر فاطمه جان احمدی

استاد مشاور

دکتر شهلا بختیاری

دانشجو

سلماز اکبرزاده

مهر ۱۳۹۱

سنة الفجر
عاشرة

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به

دانشگاه الزهراء (س) است

چکیده

عملکرد سیاسی-اقتصادی والیان اموی در مصر، با فراز و فرودهایی در سیاست گذاری بر جامعه مصر همراه بود، برخی از والیان متکی بر سیاستهای خلفای راشدین سیاستی اعتدالی و پر تسامح در پیش گرفتند. اما با گذشت زمان تغییراتی در سیاستهای خلفای اموی و به طبع آن در عملکرد والیان اموی پدید آمد. برخی دیگر از والیان با اتخاذ روش‌هایی مغایر با مبانی اسلامی در دریافت جزیه و خراج و فشارهای وارده بر اقباط سبب بروز خشم و انزجار مصریان شدند، انعکاس بدین بدرستی مشهود است. آخرین خلیفه اموی به مصر خشمگینانه ی مصریان در واقعه ی عزیمت ترتیب بررسی عملکرد والیان اموی و بازتاب‌های متفاوت اقدامات سیاسی-اقتصادی آنها بر جریان‌ات سرزمین مصر و تأثیراتی که بر جای نهاد، از مهم‌ترین دغدغه‌های پایان نامه حاضر می باشد. سوالات اصلی پژوهش حاضر عبارتند از این که: سیاستهای اقتصادی والیان اموی چه تأثیری بر جامعه مصر نهاد؟ تأثیر سیاسی عملکرد والیان اموی مصر چه بود؟ در پی یافت پاسخ علمی سوالات مطرح دو فرضیه به ذهن متبادراست نخست اینکه: سختگیری والیان بر مصریان در اخذ جزیه و خراج و سوءرفتارهای سیاسی توأم با خشونت در قبال اهل ذمه منجر به بحرانهای اقتصادی و آشوب اجتماعی شد. فرضیه دوم: به نظر می رسد شدت عمل کارگزاران و والیان نسبت به اقباط و بومیان مصری و دامن زدن به رقابت های قیسیها و یمنی ها موجبات نزاع و کشمکشهای سیاسی رافراهم آورد. اقدامات والیان اموی در مصر تأثیرات انکار ناپذیری بر جامعه مصر نهاد، از مهم ترین بازتاب های آن برپایی قیام ها و شورش هایی بر علیه حاکمیت و ضعف دو چندان خلافت امویان در مصر بود.

کلیدواژه: مصر، اقباط، عملکرد سیاسی-اقتصادی، والیان اموی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه
۳.....	فصل اول: مبانی تحقیق
۴.....	۱-۱: طرح مساله پژوهش
۵.....	۱-۲: سوالات
۵.....	۱-۳: فرضیات
۶.....	۱-۴: اهداف و ضرورت پژوهش
۶.....	۱-۵: گردآوری و روش پژوهش
۶.....	۱-۶: پیشینه تحقیق
۱۰.....	۱-۷: معرفی منابع

فصل دوم: وضعیت مصر اسلامی در عصر خلفای راشدین

۲۶.....	۲-۱: وضعیت سیاسی-اقتصادی مصر پیش از اسلام
۳۶.....	۲-۲: عملکرد سیاسی-اقتصادی والیان خلفای راشدین در مصر
۳۷.....	۲-۲-۱: عمرو بن عاص

- ۲-۲-۲: عبدالله بن سعد بن ابی سرح ۵۱
- ۲-۲-۳: کارگزاران امام علی بن ابی طالب (ع) در مصر..... ۵۸
- ۲-۲-۳-۱: قیس بن سعد بن عباده ۵۹
- ۲-۲-۳-۲: مالک اشتر نخعی از اعزام تا قلزم ۶۶
- ۲-۲-۳-۳: محمد بن ابی بکر ۶۹

فصل سوم : عملکرد سیاسی والیان اموی در مصر

- ۳-۱: والیان اموی در مصر از سال ۴۱ تا ۱۳۲ ه.ق..... ۷۸
- ۳-۲: وظایف والیان اموی در مصر ۷۹
- ۳-۳: عمرو بن عاص در دومین دوره حاکمیت ۸۳
- ۳-۳-۱: توطئه قتل عمرو بن عاص ۸۶
- ۳-۴: امارت عبدالله بن عمرو بن عاص ۸۸
- ۳-۵: امارت عتبه بن ابی سفیان ۹۰
- ۳-۶: امارت عقبه بن عامر جهنی ۹۲
- ۳-۷: امارت مسلمه بن مخلد انصاری ۹۴
- ۳-۸: امارت سعید بن یزید ۹۹
- ۳-۹: امارت عبدالرحمن بن جحدم فهری ۱۰۱

- ۱۰۳.....: ۳-۱۰ امارت عبدالعزيز بن مروان
- ۱۰۴.....: ۳-۱۰- ۱ سیاست داخلی عبدالعزيز بن مروان
- ۱۰۹.....: ۳-۱۰-۲ سیاست خارجی عبدالعزيز بن مروان
- ۱۱۱.....: ۳-۱۱ امارت عبدالله بن عبدالملک
- ۱۱۵.....: ۳-۱۲ امارت قره بن شریک
- ۱۲۰.....: ۳-۱۳ امارت عبدالملک بن رفاعه
- ۱۲۲.....: ۳-۱۴ امارت ایوب بن شرحبیل
- ۱۲۵.....: ۳-۱۵ امارت بشر بن صفوان کلبی
- ۱۲۸.....: ۳-۱۶ امارت حنظله بن صفوان
- ۱۳۰.....: ۳-۱۷ امارت محمد بن عبدالملک
- ۱۳۱.....: ۳-۱۸ امارت حربن یوسف
- ۱۳۳.....: ۳-۱۹ امارت حفص بن ولید برای اولین بار
- ۱۳۵.....: ۳-۲۰ امارت عبدالملک بن رفاعه برای دومین بار
- ۱۳۶.....: ۳-۲۱ امارت ولید بن رفاعه
- ۱۴۰.....: ۳-۲۲ امارت عبدالرحمن بن خالد بن مسافر
- ۱۴۲.....: ۳-۲۳ امارت حنظله بن صفوان برای دومین بار
- ۱۴۵.....: ۳-۲۴ امارت حفص بن ولید برای دومین بار

- ۲۵-۳: امارت حسان بن عتاهیه ۱۴۷
- ۲۶-۳: امارت حفص بن ولید برای سومین بار ۱۴۹
- ۲۷-۳: امارت حوثره بن سهیل باهلی ۱۵۰
- ۲۸-۳: امارت مغیره بن عبیدالله ۱۵۲
- ۲۹-۳: عملکرد سیاسی عبدالملک بن مروان ۱۵۳
- ۳۰-۳: رخدادهای مصر مقارن حضور مروان بن محمد در مصر و پیامدهای آن ۱۵۵

فصل چهارم : عملکرد اقتصادی والیان اموی مبنی بر اخذ مالیات در مصر

- ۴-۱: وضعیت اقتصادی مصر پیش از فتح اسلامی ۱۶۰
- ۴-۲: انواع مالیات در مصر اسلامی ۱۶۵
- ۴-۳: تأثیر عملکرد اقتصادی عمرو بن عاص تا اسامه بن زید در مصر ۱۷۷
- ۴-۴: تأثیر عملکرد اقتصادی اسامه بن زید تا عبدالملک بن مروان در مصر ۱۹۷
- نتایج تحقیق ۲۰۵

- فهرست منابع و مطالعات ۲۰۷

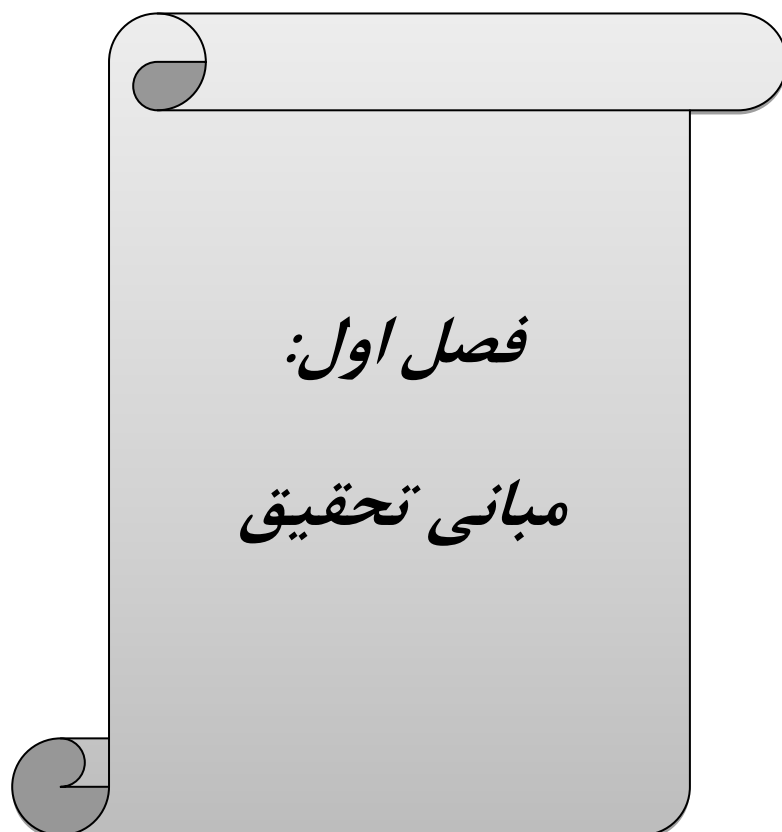

مقدمه:

یکی از موضوعات مهم پژوهش در خصوص مصر اسلامی، تاریخ خلافت امویان و عملکرد سیاسی-اقتصادی والیان اموی در مصر است. با ورود اعراب به مصر و فتح آن توسط مسلمین، وضعیت ساکنین مصر تغییر چشم‌گیری یافت. بی‌شک بهره‌گیری این فاتحان از تعالیم الهی، اقداماتی همراه با تسامح و تساهل سبب پذیرش مسلمانان توسط مصریان و استقرار دیرپای آنان شد. با روی کار آمدن خلفای اموی تغییرات اساسی در شیوه حکومتی آنان پدید آمد و به طبع والیان نیز از ایشان پیروی نمودند. عدم اتخاذ سیره ای واحد و روش های متناقض والیان اموی همواره اوضاع سیاسی-اقتصادی مصر را متأثر نمود و بازتاب‌هایی در پی داشت. آنچه مسلم است این تحقیق نیز همانند دیگر پژوهش‌ها مبتنی بر یک ساختار کلی و فصولی پیوسته است. نخستین فصل این تحقیق به مبانی پژوهش اختصاص دارد. این فصل شامل بیان مسأله، سؤالات و فرضیات، پیشینه تحقیق و بررسی منابع و روش تحقیق و گردآوری اطلاعات است. فصل دوم به عنوان پیش‌زمینه‌ای برای ورود به موضوع اصلی به‌شمار می‌آید. در واقع برای شناخت و درک بهتر تغییر وضعیت مصریان و اقباط با ورود مسلمانان از زمان فتح تا پیش از آغاز خلافت امویان بررسی این فصل لازم و ضروری می‌باشد. بدین سبب در این فصل به نحوه برخورد فاتحان مسلمان با ساکنان سرزمین مصر و عملکرد سیاسی و اقتصادی کارگزاران خلفای راشدین پرداخته شده است. فصل سوم به موضوع اصلی این پژوهش اختصاص دارد. در این فصل عملکرد سیاسی والیان اموی با آغاز خلافت معاویه و امارت عمرو بن عاص بر مصر تا انقراض خلافت امویان در سال ۱۳۲هـ.ق بررسی خواهد شد. در این

بخش نحوه برخورد والیان اموی با مصریان و سیاست‌های اتخاذ شده توسط ایشان مورد مطالعه قرار گرفته است. همچنین قیام‌های برپا شده توسط اقباط و اعراب نسبت به سیاست‌های ظالمانه و دامن زدن به رقابت‌های قبیله‌ای قیسی‌ها و یمنی‌ها توسط خلفای اموی و والیان آنان ذکر شده است. فصل چهارم این پژوهش به عملکرد اقتصادی والیان اموی در مصر پرداخته است. در این فصل ابتدا وضعیت اقتصادی و نظام مالیاتی و فشارهای وارده بر مصریان در ایام امپراطوری رومی‌ها بررسی شده است و در بخش بعدی با ورود مسلمانان و تغییری که در نظام مالیاتی و سیستم اقتصادی آن‌ها ایجاد شد، دریافت جزیه و خراج معمول گردید و سیاست‌های مالی خلفا و والیان آن‌ها و نتایج آن مورد بررسی قرار گرفته است.

برخی از والیان با اتخاذ روش‌هایی مغایر با مبانی اسلامی در دریافت جزیه و خراج و فشارهای وارده بر اقباط سبب بروز خشم و انزجار مصریان از حاکمان خود گردید که عاملی بسیار مهم و تأثیرگذار در شکست امویان محسوب می‌گردد.

فصل اول:

مبانی تحقیق

۱-۱- طرح مساله پژوهش

با ظهور اسلام و نشر آن در جزیره العرب و آغاز فتوحات اسلامی به لحاظ موقعیت سوق الجیشی مصر و اهمیت نیروی دریایی اسکندریه مسلمانان عازم فتح این سرزمین گشتند. بدین جهت در زمان خلیفه دوم، عمرو بن عاص در سال ۲۰ هجری مصر را گشود. آنچه مسلم است با فتح مصر اوضاع سیاسی - اجتماعی مصر تغییر کرد و با روی کار آمدن والیان خلفای راشدین در مصر و در پیش گرفتن سیاست تسامح و تساهل، سکنه مصر فاتحان مسلمان را ناجیانی برای خود پنداشتند که آن‌ها را از سیطره ی ستم رومیان نجات بخشید. در پی این تغییرات و تحت سیاست‌های پرتسامح والیان راشدین مصری‌ها در عرصه‌های مختلف و تحولات این عصر نقش مهمی را ایفا کردند. اما پس از روی کار آمدن امویان و سلطه سیاسی ایشان بر مصر در فاصله سال‌های ۱۳۲-۴۱ هجری و اعزام ۲۶-۲۷ والی از سوی خلفای اموی به مصر، هریک به عنوان نایبان خلفا، ولایت نماز و خراج را برعهده می‌گرفتند و نماینده ی تام الاختیار آنها بودند. سیاست‌گذاری‌های خاص خلفا و والیان ایشان در هر دورانی می‌توانست بر وضعیت سیاسی و اقتصادی مصریان تأثیر بسزایی بگذارد. عملکردهای متفاوت والیان و نبود سیاست و سیره‌ای واحد از جانب ایشان زمینه ی بروز تحولاتی در مصر را پدید آورد و اوضاع سیاسی- اجتماعی آن منطقه را متأثر از خود نمود. همین حضور فعال والیان بازتاب‌های متفاوتی را طی سالیان در پی داشت. اگرچه اولین والیان اموی سعی در پیروی از سیره خلفای راشدین و والیان آنها داشتند اما با گذشت زمان، خصوصاً پس از دوران خلافت عمر بن عبدالعزیز در سال ۱۰۱ هجری برخی از والیان با اتخاذ شیوه‌های صحیح ملک‌داری امنیت و آرامش سیاسی و رونق اقتصادی را به ارمغان آوردند و در سیاست‌های داخلی و خارجی پیروز میدان بودند. آن‌ها با سیاست تسامح و تساهل که نسبت به اقباط و بومیان مصری در پیش

گرفتند، جامعه مصری از آزادی عمل بیشتری در مناسبات دینی و اجتماعی برخوردار شد و با عدم تغییرات در دریافت جزیه و خراج و پرداخت حقوق و مقرری‌ها آرامش را در مصر حاکم کردند. اما عده‌ای دیگر از والیان در برهه‌هایی از زمان بنابر بی کفایتی برخی از خلفا و عدم نظارت آنها و با در نظر گرفتن مصالح خویش آشفته‌گی‌هایی را به وجود آوردند. سخت‌گیری آن‌ها بر اقباط، ایجاد محدودیت‌ها و ویرانی دیرهای ایشان شورش و قیام‌های مصریان را در پی داشت. هم‌چنین با افزایش میزان جزیه و خراج بر آشوب‌ها دامن زدند و با نزدیک شدن به زمان افول خلافت اموی قیام‌ها نیز افزایش یافت. بررسی عملکرد والیان اموی و بازتاب‌های متفاوتی که اقدامات هر یک از آن‌ها در پی داشت و تأثیراتی که بر جریان‌های سیاسی و اقتصادی این منطقه نهاد از مهم‌ترین دغدغه‌های نگارنده می‌باشد.

۱-۲- سوالات

۱. سیاست‌های اقتصادی والیان اموی چه تأثیری بر جامعه مصر نهاد؟

۲. تأثیر سیاسی عملکرد والیان اموی مصر چه بود؟

۱-۳- فرضیات

۱. به نظر می‌رسد سخت‌گیری والیان بر مصریان در اخذ خراج و سوءرفتارهای سیاسی در قبال اهل

ذمه در اخذ جزیه منجر به بحران‌های اقتصادی و آشوب اجتماعی شد.

۲. شدت عمل کارگزاران و والیان نسبت به اقباط و بومیان مصر و دامن زدن به رقابت های میان قیسی ها و یمنی ها موجبات نزاع ها را فراهم آورد.

۴-۱- اهداف و ضرورت پژوهش

از اهداف هر پژوهش تاریخی روشن ساختن ابهامات آن است.

نگاهی به تاریخ سیاسی- اقتصادی والیان اموی در مصر، نشانگر عملکرد این والیان و تأثیر اقدامات آنان بر اوضاع مصر می باشد. با این توصیف هدف از پژوهش حاضر روشن ساختن تأثیرات عملکرد آنان بر وضعیت سیاسی- اقتصادی مصر در ایام خلافت امویان می باشد.

۵-۱- گردآوری و روش پژوهش

در این پژوهش مبتنی بر منابع کتابخانه ای، ابتدا فهرستی از منابع را جمع آوری کرده، در مرحله بعد فیش برداری و بعد تدوین آغاز شد. روش پژوهش این پایان نامه توصیفی- تحلیلی می باشد.

۶-۱- پیشینه تحقیق

نظر به اهمیت طول دوره ی حکومت امویان در مصر شاید بتوان فهرست قابل توجهی از تحقیقات صورت گرفته را ارائه داد. هر چند در این آثار به اقدامات برخی از والیان پرداخته اند، اما از بحث در مورد عملکرد تمامی والیان و پیامدهای آن غفلت صورت گرفته است. از این رو در این پایان نامه تلاش شده است تا ضعف و غفلت آثار مرتفع شود و به بررسی نقش والیان در عرصه ی سیاست و اقتصاد پرداخته شده است.

الخراج و النظم الماليه للدوله الاسلاميه^۱ این اثر تألیف دکتر ضیاءالدین‌الرئیس می‌باشد. مؤلف در این کتاب برای نخستین بار همه‌ی روایات و گزارش‌ها و اسناد مالی دولت اسلامی را از آغاز ظهور اسلام تا اواسط قرن سوم هجری گردآوری کرده است و با شیوه علمی و دقیق تحلیل نموده است. وی با تکیه بر منابع اصلی هم‌چون قاضی ابویوسف، ماوردی و بلاذری اثر خود را در ۶ باب به رشته تحریر درآورده است. باب اول آن به نظام‌های مالی دولت‌های ایران و روم پرداخته است و در باب دوم نظام‌های مالی دولت اسلامی در عصر پیامبر(ص) و خلفای راشدین را آورده است. باب سوم به امر خراج و اموال در عصر امویان و باب چهارم به مقیاس‌ها و نقود اسلامی پرداخته است. در باب پنجم نظام خراج و اموال در زمان عباسیان را بررسی کرده است و در باب ششم صورت‌های خراج و ثروت دولت عباسیان در عصر اول ارائه شده است. او پس از پرداختن به واژه جزیه و خراج، جزیه و خراج مصر پس از فتح اسلامی و هم‌چنین عصرامویان و درآمدها و مالیات در این دوره و تغییراتی که در وضعیت مالیاتی صورت گرفته است را بررسی نموده است. پس از ذکر اسامی خلفای اموی و اقدامات آن‌ها در بلاد اسلامی خصوصاً شام، خراسان، عراق، به اخبار مصر پرداخته که با مطالعه تغییرات روند مالیاتی و اقدامات اقتصادی برخی از والیان مصر تأثیر آن بر اوضاع سیاسی آشکار می‌گردد. این اثر از یکی از منابع مطالعاتی حائز اهمیت بوده که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت.

---

^۱. ضیاءالدین‌الرئیس (۱۹۶۹)، **الخراج و النظم الماليه للدوله الاسلاميه**، قاهره، مصدرالمعارف.

مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام؛^۱ نوشته دانیل دنت، این کتاب از آثار مهم و

بازرزشی است که در زمینه وضعیت اقتصادی و مالیاتی صدراسلام همزمان با آغاز فتوحات

اسلامی به رشته‌ی تحریر درآمده است. این اثر با تکیه بر مبانی روش تحقیقی از دقت بالایی برخوردار می‌باشد. دنت هدف خود از تألیف کتاب را بررسی سیستم مالیاتی نمی‌دانسته است بلکه نتایج سیاسی و اقتصادی آن مورد توجه مؤلف بوده است. کتاب در ۶ فصل تألیف گشته است. مؤلف پس از طرح مسائل اساسی و دیدگاه‌های تئوریک خود در فصل اول و نقد نظرات محققینی چون ولهاوزن، بکر و کایتانی به بررسی جداگانه نظام مالیاتی و پی‌آمدهای آن در پنج فصل اقدام نموده است. در فصل پنجم به مصر و سازمان مالیاتی آن با تکیه بر اسناد پاپیروس پرداخته است.

دنت با اشاره‌ی مختصر به نظام مالی مصر پیش از فتح، چگونگی فتح مصر و تأثیر آن بر سیستم مالی این منطقه را شرح داده است. در ادامه احکام مربوط به جزیه و خراج دریافتی از اهل ذمه را ذکر کرده است. اقدامات متفاوت والیان اموی در دریافت جزیه و خراج و پی‌آمدهای ناشی از آن را مورد بررسی قرار داده است، که در بخش اقتصادی این پژوهش بسیار مورد استفاده قرار گرفت و به دلیل اتکاء مورخ به منابع دست اول و تحلیل‌های به‌جا حائز اهمیت فراوانی می‌باشد.

مصر فی فجر الاسلام من فتح العربی الی قیام الدوله الطولونیه؛^۲ اثری از دکتر سیده

اسماعیل کاشف می‌باشد. این کتاب حاوی اطلاعات ارزشمندی است. نویسنده با بهره‌گیری از منابع این عصر چگونگی فتح مصر، نظام مالیاتی و جنگی مصر در دوران ولایت والیان اموی،

---

۱. دنت. (۱۳۵۸)، *مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام*، محمد علی موحد، تهران، خوارزمی.

۲. سیده کاشف. (۱۹۹۴)، *مصر فی فجر الاسلام*، قاهره، الهیئه المصریه العامه الکتاب.

شورش‌ها و قیام‌های سیاسی، اقتصادی و مذهبی مصریان خصوصاً اقباط را به تصویر کشیده است. وی علاوه بر نقل حوادث به تحلیل و داده‌ها وقایع تاریخی نیز همت گمارده است که برای شناسایی اوضاع سیاسی و اقتصادی حائز اهمیت است.

مصر فی الاسلام؛^۱ نوشته دکتر عبدالصبور شاهین می باشد که در ۶ جلد به چاپ رسیده است. این اثر یکی از کتب مطالعاتی تاریخ سرزمین مصر می باشد که از فراغنه تا پایان خلافت فاطمی را شامل می شود. جلد دوم و سوم از مجموعه ۶ جلدی در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت. مؤلف با ذکر اسامی والیان اموی به شرح عملکرد سیاسی - اقتصادی و حوادث فرهنگی و اجتماعی آنها اقدام نموده که با سقوط مروانیان این بخش به پایان رسیده است. وی با بهره برداری از منابع اصلی تاریخ مصر اثری ارزشمند از خود بر جای گذاشته است.

جمهره الرسائل الامویة؛^۲ اثر حسین عطوان، که در ۳ جلد به تحریر درآمده است. این کتاب حاوی نامه های سیاسی خلفای اموی و احزاب و گروههای مخالف آنها همانند خوارج، شیعیان، زبیریان و شورش‌های اشراف عرب می باشد. نامه‌ها در برگیرنده موضوعات سیاسی و اخلاقی است که به الفاظ و عبارات ثقیل درهم آمیخته است. نامه های پندآموز عمر بن عبدالعزیز، خطاب به ایوب بن شرحبیل و حیان بن شریح، دو تن از والیان مصر مورد بررسی و تحلیل قرارگرفت که در شناسایی اوضاع سیاسی مصر در این دوران اهمیت به سزایی داشت.

---

^۱ شاهین. (۲۰۰۶)، *مصر فی الاسلام*، قاهره، الاداره العامه.

^۲ عطوان. (۲۰۰۸)، *جمهره الرسائل الامویة*، بیروت، موسسه الرساله.

تاریخ مصر الحدیث؛^۱ این اثر تألیف جرجی زیدان می باشد که تاریخ مصر را از قدیم تا پایان دولت ایوبیان در ۶ بخش تنظیم نموده است. مؤلف در بخش دوم به شرح و توصیف فتوحات و امارت والیان خلفای راشدین، اموی و عباسی اقدام نموده است. وی به حوادث سیاسی، اقتصادی و اجتماعی والیان اموی مصر اشاراتی مختصر داشته است. یکی از نکات حائز اهمیت این کتاب تأکید مؤلف بر منابع اصلی این دوره می باشد.

مقالات؛

تاریخ گسترش اسلام در افریقا و اروپا از آغاز تا سقوط اندلس؛^۲ تألیف دکتر فاطمه جان احمدی می باشد که به تاریخ مصر از عصر باستان تا زمان امرای اخشیدی در دوران خلافت عباسیان پرداخته است. از نکات مفید این مقاله که در این پایان نامه نیز مورد استفاده قرار گرفت بخشی است که به کارکردهای والیان اموی در مصر می پردازد.

۷-۱- معرفی منابع

یکی از مهم ترین و مستندترین دوره های تاریخی به لحاظ وجود آثار و منابع دوره خلافت امویان می باشد، زیرا به دلیل اهمیت ویژه ی این دوره و توجه مورخان و علمای بزرگ مختلف دینی، فلسفی و تاریخی بدین امر آثار باارزش و متعددی به رشته تحریر درآمده است. حاصل تلاش علما و

---

^۱. زیدان. (۱۹۹۱)، **تاریخ مصر الحدیث**، قاهره، مکتبه مدبولی.

^۲. جان احمدی. (۱۳۸۸)، **تاریخ گسترش اسلام در افریقا و اروپا از آغاز تا سقوط اندلس**، دانشگاه الزهراء، تهران.

مورخان، انبوه منابع است که برای بررسی به پنج دسته منابع اصلی، منابع فرعی، منابع خراج، فتوح و جغرافیایی تقسیم شده است.

منابع اصلی

الولاه والقضاه^۱ نوشته ابوعمر محمد بن یوسف کندی متوفی سال ۳۵۰هـ.ق است. وی از عالم‌ترین شخصیت‌های مصر بود که علم حدیث و نسب‌شناسی می‌دانست. این کتاب در دو بخش والیان و قاضیان مصری نگاشته شده است. بخش اول را با فاتح مصر عمرو بن عاص آغاز نموده است که وضعیت مصر و چگونگی فتح آن را شرح داده است. وی در ادامه به معرفی والیان عصر خلفای راشدین، اموی و عباسی پرداخته است. مؤلف با ذکر نام هریک از والیان آگاهی‌های قابل توجهی را در مورد اقدامات سیاسی، اجتماعی و تاحدودی اقتصادی آن‌ها ارائه می‌دهد و عصر حاکمیت والیان اموی، شورش‌های اقباط و اعراب را شرح می‌دهد که در این پژوهش بسیار مفید و مورد استفاده واقع گردید.

فضائل مصر و اخبارها و خواصها^۲ منتسب به ابن زولاق متوفی سال ۳۸۷هـ.ق است. اگرچه اثری که به دست ما رسیده است و به این مؤلف نسبت می‌دهند متعلق به وی نیست، اما به هر

---

^۱ کندی (۲۰۰۳)، الولاه والقضاه، بیروت، دارالکتب العلمیه.

^۲ ابن زولاق. (۲۰۰۰)، فضائل مصر و اخبارها، قاهره، مکتبه خانجی.

تقدیر این کتاب اطلاعات و مطالب باارزشی در خصوص فضائل مصر و تاریخ سیاسی این سرزمین بدست می‌دهد.

تاریخ البطارکه؛^۱ اثر ساویرس بن المقفع متوفی قرن چهارم می‌باشد. مؤلف کتاب خود را در بررسی تاریخ بطریق‌های مصر، از زمان ظهور مسیحیت در عصر امپراطوری روم تا حاکمیت خلیفه الامر باحکام الله فاطمی عصر چهل و هشتمین بطریق به رشته تحریر درآورده است. این اثر همانند تقویم کلیسای مصریان است. ساویرس با تکیه بر منابع مکتوب و اصلی و همچنین بهره‌مندی از مشاهدات حوادث، و خاطرات عصر خود توانسته است اثری گران‌بها را به یادگار بگذارد.

وی پس از شرح تاریخ اقباط پیش از اسلام به توصیف حوادث سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مصر و اقباط پس از فتح تا زمان فاطمیان ادامه داده است. هدف ساویرس شرح حال نویسی بطریق‌های مصری و اهداف دینی آنان قبل و بعد از اسلام بوده است. کتاب در زمینه حوادث سیاسی، اقتصادی و دینی مصر در عصر والیان و تعاملاتی که میان آنها و اقباط برقرار شد درخور توجه می‌باشد. گرچه عصر والیان اموی همانند عصر عباسی و فاطمی مورد توجه وی واقع نشده است. اما این کتاب با پرداختن به والیان اموی و شرح اقدامات آنها، اطلاعات جامع و باارزشی را در اختیار این پژوهش قرار داده است.

تاریخ الاقباط؛^۲ نوشته تقی‌الدین مقریزی متوفی سال ۸۴۵ ه.ق می‌باشد. در حقیقت روایاتی را که مقریزی در کتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار در خصوص تاریخ اقباط قبل و بعد از اسلام، دیانت، جشن‌ها و مراسم مذهبی، اسامی کلیساها و اسقف‌هایشان ذکر کرده است، در کتاب تاریخ

---

^۱ ساویرس. (۲۰۱۲)، تاریخ البطارکه، عبدالعزیز جمال الدین، قاهره، الهیئه العامه لقصور الثقافه.

^۲ المقریزی (۱۸۹۸)، تاریخ الاقباط المعروف بالقول الإبریزی للعلامه المقریزی، القاهره، دارالفضیله.